

מארי חיים בן יוסף לוי זצ"ל

השבוע, ביום ראשון כ"ה בתשרי ה'תשע"ד, יום לאחר שקראנו את הפסוק "ויתהלך חנוך את האלהים ואיננו כי לקח אתו אלהים" (בראשית ה, כד), הגיעתנו הבשורה המרה על שנסתלק מאתנו זקן שבחבורה, מהיחידים והמיוחדים, שריד לדור הנפילים ומאחרוני מעתיקי השמועה והמסורה – מארי חיים לוי זצ"ל מבני ברק (לפנים גר בהרצלייה). בקרב זקני תימן הוכר מארי חיים גם בשם 'מארי חיים סעיד' או 'מארי חיים סעיד סאלם' על שם ראש משפחתו לפני כמה דורות שנקרא 'סעיד (בן) סאלם'.¹ מארי חיים היה תלמיד חכם מובהק, ירא שמים, צנוע ועניו מופלג. מארי חיים היה גם בעל תפילה מחונן שבתפילתו הזכה והמיוחדת הרטיט את לבות שומעיו.² ובכלל, כל דיבורו היה בנחת ובשלווה כמאמר החכם 'דברי חכמים בנחת נשמעים' (קהלת ט, יז).

כולי תקווה שעוד יקומו קרוביו ומקורביו ויעלו על ספר את תולדותיו ואורחותיו כיאה וכראוי לדמות מיוחדת זו. אני אסתפק במילים ספורות על הקשר ביני ובין ענק זה כפי שהוא נחרת בתודעתי ונצרב בזיכרוני.

בראשית דבריי אוקיר טובה מרובה לבנו הרב איתן שיזם את המפגש הראשון ביני ובין אביו,³ ובפרט אודה לחתנו המיוחד הרב צדקיהו (צדוק) כהן ורעייתו מנב"ת ששנים רבות שימש ביתם אכסניה למארי חיים לוי זצ"ל, והם אירחוני בביתם שעות רבות בסבר פנים יפות בשעה שאני לומד אתו, רושם, מקליט ומתעד.

¹ יש מחבריו ובני גילו שקראו לו 'מארי חיים בן יוסף נְעֻמָה'.

² אין כאן המקום לתאר את תפילותיו המרגשות של מארי חיים לוי בעתות צרה, כיצד פתח את ההיכל, אמר לציבור לקרוא שירת הים ולכפול פסוק תפל עליהם וכו' שלוש פעמים ולאחר מכן אמר בשם עשר חמש וכו'. תיאור מצמרר ומרגש של מה שהתרחש בצהרי יום כיפור של שנת תשל"ג (מלחמת יום כיפור) בבית הכנסת 'נועם אברהם' (בבעלות ר' אברהם בוסי ז"ל) שמעתי מר' שמעון נחום ותיאור של ערב השבת שלאחר מכן שמעתי מהרב יוסף עראקי הכהן.

³ בתיווך ידידי חיים נחום הקשור אליו מילדות. שאר המפגשים הראשונים נעשו בתיווך ידידי הרב יוסף עראקי הכהן שהיה קשור ודבוק במארי חיים עוד משחר ילדותו, משעה שבא מארי חיים מהרצלייה לשכון כבוד בבני ברק וקבע את מקום תפילתו בבית הכנסת 'נועם אברהם' הנ"ל והילד יוסף יושב נוכח מול פניו.

מיום שעמדתי על דעתי מכתת אני את רגלי לעשרות רבות של זקני תימן וחכמיה, במטרה לספוג מהם יראת שמים צרופה וללמוד מהם אורחות חיים, מנהגים, מסורות קריאה, נעימות, וסיפורים על ההווי הרוחני והגשמי בתימן ועל גדולי החכמים שהיו שם. גם ממארי חיים זכיתי לשאוב מלוא חפניים מסורות, מנהגים וגרסאות בתחומים שונים: נוסח התפילה, לשון חכמים, מדרשים, ובעיקר בקריאת המקרא ועוד. אולם החיבור והקשר שלי עם שאר זקני תימן לא היה כמו שהיה לי עם מארי חיים.

רובם של זקני תימן היו לי חברים קרובים, והיחסים אתם חרגו הרבה מעבר ליחסי מארי ותלמיד. יחדיו שוחחנו שיחות רבות על נושאים רבים ומגוונים. גם בשעות הלימוד הם הרגישו בנוח להעלות אסוציאציות מסיפורים שונים. אעתיק כאן מה שכתבתי במקום אחר⁴ על רשמי חוויית לימוד מגילת קהלת שלמדתי בבית הזקנים:

במגילת קהלת, היו הזקנים מחוברים לכל מילה מבחינת התכנים. כל שיחם והגיונם היה על המוסר שבה, פעמים שאמרו לי פתגמים בתימנית התואמים את הפסוק, פעמים שסיפרו לי סיפורים מתימן הממחישים את הפסוק או סתם ציינו באוזניי אסוציאציות שעלו להם מילדותם. לא פעם תוך כדי שאני קורא לפניהם הם מהנהנים בראשם ואומרים "נכון... נכון..." כמאשרים את דבריו של החכם מכל אדם. בפרט נגע ללבי כיצד התחברו לפסוקים האחרונים בקהלת (יב, א-ז) המתארים את חולשתו הפיזית של הזקן בערוב ימיו.

לא כך היה הדבר עם מארי חיים לוי. אצלו לימוד מגילת קהלת היה מגילת קהלת "נטו" – פסוק אחר פסוק מבלי שום סטייה ולו הקלה ביותר. להבדיל משאר הזקנים, הקשר שלי עם מארי חיים היה מעט מסויג. למרות שהוא אהבני אהבת אמת והיה שמח לקראתי, באופן אישי הרגשתי מעט מרחק ביחסי אליו בשונה ממה שהרגשתי עם שאר זקני תימן.

נראה לי שהסיבה המרכזית לכך הייתה מאחר שמארי חיים אימץ לו כדרך חיים את דברי רבן שמעון בן גמליאל (אבות א, יז): "כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב אלא שתיקה". קשה היה לי לנהל שיחות ארוכות קולחות עם מארי חיים שהצטיין במידת השתיקה יותר מכל חבריו ובני גילו שבצ'לם הסתופפתי. הוא לא שיתף אותי במידע על חייו האישיים, לא על אלו שבתימן ולא על אלו שבארץ, ובטח שלא נידב מידע על אנשים אחרים. אפילו כשניסיתי לדובב אותו על ידי שסיפרתי לו מה אומרים עליו חבריו, היה מחייך חיוך מוסתר, ולא התפתה לספר לי על עצמו.

סיפר לי ידידי הרב יוסף שמן (נכדו של מארי יוסף שמן) שכשניסה לדלות ממארי חיים סיפורים על רבו הנערץ והמובהק מארי יוסף שמן, הצליח להוציא ממנו משפט אחד: 'מה אומר לך, היה קדוש וטהור'. קשה היה להוציא ממנו יותר מזה. גם בשעות המרובות שלמדנו יחד ובזמנים ששאלתי אלפי שאלות, הוא מיעט בדיבור. כשקראתי לפניו פסוקים וביקשתי שיעיר לי על מסורת הקריאה שקיבל, הסתפק בסימני ידיים מבלי לפצות את פיו. ואפילו כששאלתי אותו על מנהג מסוים או על פלוני שטוען שהמנהג כך או אחרת, פעמים רבות הוא הסתפק בהנהון הראש לאישור או לחילופין בהנפת יד לביטול ולא הוסיף מילה. זאת הסיבה שכאשר האזנתי השבוע למעט

⁴ "מסורת קריאת הבלדי בשלוש מגילות – תורת אבות או תורת בניים?!", בתוך שלוש מגילות – מאור חיים, בני-

מההקלטות (בעיקר האחרונות) שהקלטתי את שעות המפגשים בינינו, רק קולי נשמע ברקע, ומארי חיים כאילם לא יפתח פיו. גם בשעת הפרדה ממנו לא האריך בברכות ואיחולי פרדה כשאר הזקנים, והסתפק בברכה הקצרה: "אלוהים ימלא ידיך מברכותיו".

סיבה נוספת לכך שהקשר בינינו לא חרג מיחסי מארי ותלמיד היא יראת הכבוד שרחשתי לו. כל מי שהסתכל על מארי חיים הרגיש לא רק את יראת השמים של האיש אלא את פחד האלוהים שליווה אותו בכל צעדיו ובכל אורחותיו. הדבר ניכר לא רק בדיבורו אלא גם בישיבתו, בעמידתו ובהילוכו.

כפי שסיפר לי מארי חיים, בילדותו התפלל בנוסח שאמי בבית הכנסת העתיק בית אלדימארי⁵ שהיה ממוקם ברחוב שבו גרו באותה התקופה בעיית צנעא.⁶ את נוסח התפילה שם הגדיר מארי חיים בלשונו הקולעת: 'שאמי חאלי, כמו מארי יוסף אלצפירי. לא שאמי של הספרדים שקשןשו כל מיני קשאניש' (ר"ל ליקטו אוסף של ליקוטים). בשעה שבית אלדימארי עבר לדרדעים בעקבות המחלוקת, העתיק את מקום תפילתו לבית הכנסת בית אלריעאני בראשות מארי יוסף שמן, שנקרא לכהן בתפקיד המארי בבית הכנסת כמה שנים קודם לכן,⁷ ומאז הורגל להתפלל בנוסח בלדי. יש להעיר שמארי חיים לוי היה קשור מאוד למארי סעיד עזרי, רב בית הכנסת בית אלאוסטא, שהיה דוד אמו.⁸

⁵ בבית אלדימארי התפללו בתחילה בנוסח שאמי, כמו שכתב הרב יוסף צובירי בהקדמה לסידור כנסת הגדולה, חלק א, עמ' 13; וכן כתב הרב שלום יצחק הלוי, מבוא לדברי שלום, עמ' טו; וכן שמעתי מזקנים וביניהם מרי אהרן קארה ז"ל, שאמנם לא היה באותה התקופה אך כך סיפרו לו. בעקבות המחלוקת שגרמה לסגירת בתי הכנסת הציבוריות וחלוקתן מחדש נהיה הרב שלום גמליאל למארי של בית הכנסת בשנת תרצ"ו (1936) (ראה בתי הכנסת בצנעא בירת תימן, חלק א, עמ' 44) ושינה את נוסח התפילה לבלדי-דרדעי [וראה מה שהערת בסוף הערה 7]. מהרב אליקים צדוק קיבלתי צילום מתוך הספר 'דברי שלום' עם הערות סבו הרב אברהם צדוק, ועל דברי הרשייה שכתב שהתפללו בבית אלדימארי בנוסח שאמי העיר בתוך סוגריים 'בלדי', כפי שהיה בתקופה האחרונה. כך שאין לראות סתירה בין העדויות השונות על נוסח בית הכנסת, ובטח שאין מקום לומר שנוסח בית אלדימארי היה הנוסח הבלדי מדור דור (כמו שנכתב במבוא לפקודי תימן, עמ' 73).

⁶ במאמר העוסק בישיבות שהיו בצנעא (טרם פורסם) התייחסתי לישיבת הזקנים שהתקיימה בבית כנסת זה. שם ציינתי מה ששמעתי מזקני תימן, ובהם ר' אהרן קארה (שבית סבתו היה סמוך לבית הכנסת), המתארים את צורת הלימוד שם, ואיך למרות מחאותיו של הרב שלום גמליאל המשיכו הזקנים ללמוד שם זוהר ותהילים ולא יכול להם.

⁷ מרי יוסף כהן (מקריית אונו) שמעתי שלאחר מכן עברו לגור מול המדרש.
⁷ כפי שקיבלתי מנכדו שנקרא על שמו, הרב יוסף שמן, מארי יוסף שמן החל לכהן פאר בבית אלריעאני בסביבות שנת ה'תר"צ. יש לציין עוד מה שכתבתי בחוברת 'זיכרון להולכים' – מארי עזרי בן מארי חיים צאלח (צדוק) זצ"ל, שכשמארי יוסף שמן עבר לכניס בית אלריעאני באו אתו ציבור לא מעט, ובית הכנסת שהיה ריק התמלא עד אפס מקום. גם מארי חיים צאלח ובנו מארי עזרי עברו להתפלל שם מאחר שבית הכנסת היה יותר קרוב לביתם. גם מארי אברהם עמראני ובנו מארי יעקב עברו לבית כנסת זה מכניס בית אלטיירי אחרי המחלוקת. ויש להעיר ששמעתי מחכם אחד שמארי יוסף שמן נקרא קודם לכהן בבית אלדימארי. שם שינה את סדר התפילה לבלדי, ורק לאחר מכן בעקבות המחלוקת עבר לבית אלריעאני עם חלק נכבד מציבור מתפללי בית אלדימארי. עליו לבדוק עוד פרט זה עם עוד זקנים, אך לעת עתה כתבתי מה ששמעתי מארי חיים לוי, ממארי עזרי צאלח ומעוד זקנים. אם כי ייתכן שקיצרו בסיפורם ולא דייקו בהצגת כל הפרטים.

⁸ מארי חיים לוי היה נכד אחיו של מארי סעיד עזרי.

את תחילת לימודו התחיל מארי חיים לוי אצל מארי (אברהם) בְּטִינָה⁹ שהיה מלמד את הילדים הקטנים את אותיות האל"ף-בי"ת ותחילת הקריאה. לאחר מכן למד מארי חיים לוי אצל מארי חיים בן שלמה צאלח מלמד הילדים המפורסם בדור האחרון בעי"ת צנעא (שקבע את מקום מגוריו בהרצלייה), והוא נמנה עם תלמידיו המובחרים והמובהקים.¹⁰ לא פעם סיפר לי מארי עזרי בן של מארי חיים צאלח איך כילד היה מקנא קנאת סופרים בתלמיד המצטיין מארי חיים לוי שהיה גדול ממנו בכמה שנים, ואיך אביו – מארי חיים היה אוהב את תלמידו אהבת נפש. לא אשכח איך התרגש מארי חיים כשסיפרתי לו זאת, החזיק את יְדֵי בשתי ידיו, ומשכני אליו כדי לנשקה, וחבל על דאבדין ולא משתכחין.

האמנם לימד מארי חיים צאלח

להניע את השווא השני מבין שני שוואים סמוכים בסוף מילה!?

בין מכלול העניינים שבהם התיישבתי עם מארי חיים היה נושא חילופי הקריאה במקרא בין 'חלק הדקדוק' למהרי"ץ ובין 'מסורת מדוייקת' לרב יוסף צובירי. יחדיו ישבנו על כל(!) החילופים הקיימים בחמישה חומשי תורה, הפטריות, איוב, משלי ותהילים, חמש מגילות ועוד. בע"ה עוד יבוא היום שבו אתייחס לכל הערה והערה ב'חלק הדקדוק' ואנציח כיצד קראו זקני הבלדי בכלל ומתפללי בית צאלח ותלמידי מארי חיים צאלח (ומארי חיים לוי ביניהם) בפרט. לעת עתה אסתפק בנקודה אחת מתוך אלפי נקודות שביררתי מול מארי חיים לוי, והיא העניין הפשוט והידוע של אופן קריאת שני שוואים בסוף מילה. אין כאן המקום להיכנס לעובי הקורה בנושא דקדוקי זה ולהקיף את העניין מכל צדדיו תוך דיון בדברי המדקדקים בכלל וחכמי תימן בפרט.¹¹ ברצוני רק להפריך שמועה שנאמרה בשם מארי חיים לוי בנושא זה, ויהיה זה עילוי לנשמתו הטהורה.

כידוע שני שוואים סמוכים באמצע המילה השווא הראשון נח והשני נע, כגון עֶבֶדְךָ שנקרא עֶבֶדְךָ. נחלקו מדקדקי ספרד מה דינם של שני שוואים סמוכים בסוף מילה המוטעמת בטעם מוליך כגון השווא שבאות כ' במילה וַיִּבְדַּךְ עֲלָיו (בראשית נ,א) – יש שטענו שגם בסוף מילה השווא השני נע (לפי זה יש לקרוא וַיִּבְדַּךְ עֲלָיו) ויש שטענו שבסוף מילה שני השוואים נחים, וכך התקבלה הקריאה הלכה למעשה בקהילות ישראל. אולם מהרי"ץ כתב על פסוק וְטַבְלַת פְּתִיחַ (רות ב,יד) שהשווא

⁹ מארי זה נקרא בפי כל 'מארי בְּטִינָה' וכל הזקנים, לרבות מארי חיים לוי, לא ידעו לומר לי מהו שמו הפרטי. כתבתי אברהם על פי הרב יוסף קאפח, קהילת צנעא שבתומן, כתבים ב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 867.

¹⁰ ראה מה שכתבתי עליו בחוברת שכתבתי על בנו יחידו 'זיכרון להולכים' – מארי עזרי בן מארי חיים צאלח (צדוק) זצ"ל.

¹¹ את עיקרי השיטות המרכזיות של מדקדקי ספרד ניתן למצוא בדברי הרב יוסף צובירי בחיבורו 'מסורת מדוייקת' (רות ב,יד) ובדברי הרב יואב פנחס הלוי בביאורו 'לעמת המחברת' על מחברת התיגאן הערבית, מחברת כתי התורה, בני-ברק תש"ן, עמ' כב, הערה ב.

השני נע.¹² כידוע, שיטתו של מהרי"ץ בעניין זה לא התקבלה לא רק בקרב כלל מתפללי בתי הכנסת בצנעא הנוהגים במנהגי הבלדי אלא גם לא בקרב מתפללי בית צאלח ובני משפחת צאלח האדוקים בשיטתו יותר מאלה הראשונים.

לפני כמה שנים שמעתי מהרב איתמר חיים כהן שבבית צאלח היו מניעים את השווא השני בסוף מילה (כשהיא בטעם מוליך) ושכן לימד מארי חיים צאלח את תלמידיו. עוד הוסיף הרב איתמר ואמר שכן אמר לו מארי חיים לוי. הדבר היה לפלא בעיניי מאחר שהכרתי זקנים רבים הנמנים עם תלמידיו המובהקים של מארי חיים צאלח, שלא זו בלבד שהכחישו את הדברים בכל תוקף וטענו שמארי חיים צאלח לימד להניח את השווא השני כמנהג, אלא שרובם אף לא הכירו את שיטת מהרי"ץ והדבר היה לפלא בעיניהם.¹³ בפרט חרה הדבר למארי עזרי צאלח בנו יחידו של מארי חיים צאלח שרתח מזעם והתבטא במילים קשות וחריפות כנגד אלה ש"נתלים באילן גדול אבל הם מכערים את נופו".¹⁴ לדברי מארי עזרי, לא ייתכן שאביו לימד כך או קרא כך, והוא, בנו יחידו, לא שמע על כך מעולם.¹⁵ כשסיפרתי למארי עזרי שכך מספרים בשם חברו מארי חיים לוי, הוא נחרד, ואמר לי שהוא אינו מאמין שדברים כאלו יצאו מפי מארי חיים לוי. הוא ביקש ממני ללכת במיוחד למארי חיים לוי ולשאול אם באמת כן הוא הדבר שאומרים בשמו, שהעיד שלמד ממארי חיים צאלח להניע השווא השני.

עשיתי כמצוותו של מארי עזרי צאלח, הלכתי למארי חיים לוי, וצירפתי לי שני עדים נאמנים (ידידי הרב יוסף עראקי הכהן ור' אורן שאער). למותר לציין שכמו כל שיחותיי עם זקני תימן גם שיחה זו הוקלטה למשמרת. הבאתי למארי חיים לקרוא את כל הפסוקים שיש בהם שני שוואים בסוף מילה, כגון וַיִּשְׁתֶּן מִן הַיַּיִן (בראשית ט, כא), וַיִּבְדַּךְ עֲלָיו (בראשית נ, א) ועוד, ובכולם קרא מארי חיים בשווא נח כמקובל, ואף הוסיף ואמר שלא שמע מימיו מי שמניע את השווא השני בפסוקים אלו. להפתעתי כשהגענו לפסוק וְטַבַּלְתָּ פֶתַךְ במגילת רות, הניע מארי חיים לוי את השווא השני. כששאלתי מדוע הוא מניע את השווא ענה לי: 'כך למדנו אצל מארי חיים צאלח... כשהוספתי לשאול מה נשתנה הפסוק במגילת רות משאר הפסוקים שבהם לא הניע את השווא השני, ענה שאינו יודע, אך כך למד.

לאחר מכן ציינתי בפני מארי חיים לוי שמות של זקנים רבים שלמדו אצל מארי חיים צאלח ושאלתי אותו אם הוא מכיר אותם. מארי חיים לוי הכיר את כולם ואף ידע שכולם היו תלמידי

¹² וכן כתב מהרי"ץ במהדורה קמא של 'חלק הדקדוק' (שהועתקה בסוף כתי"י של 'מעיל קטון') על פסוק אֶמְרָתְ לִי (תהילים טז, ב). ושם יש תוספת מרובה בדברי מהרי"ץ, שכן ניסח את דבריו בצורת כלל: "הקריאה המקובלת בידינו שהשווא שבת"י מתנועע, כאלו אתה אומר אֶמְרָתְ-לִי, כי לעולם כשיש שני שוואין השני נע, וכ"כ הרבה מהמדקדקים. ודכוותה וַיִּבְדַּךְ עֲלָיו והדומים לה וכ"י". ראה בתוך כתר תורה חזון שמעון – התאגי השלם, חלק ה, בני-ברק תשס"ב, עמ' פא (ציטוט זה הובא על ידי הרב יואב פנחס הלוי, ראה לקמן הערה 18).

¹³ כשראיתי את מבטי הפליאה והתימהון בפני זקני תימן, אלה האמונים על שיטת מהרי"ץ בדרך כלל, בשעה שהנעתי את השווא השני, ירדתי לסוף דבריו של הרב יוסף צובירי שכתב כמה פעמים בחיבורו 'מסורת מדויקת': "ואל תהיה מן המתמיהין", "והמשנה אינו אלא מן המתמיהין" וכדו'.

¹⁴ וכבר הערתי על כך בספר שלוש מגילות – מאור חיים, בני-ברק תשע"ד, עמ' קטז, הערה א.

¹⁵ יש לציין שמארי עזרי הדגיש בפניי כמה וכמה פעמים שאת כל תורתו ומסורתו קיבל מאביו, וידו לא זזה מתוך יד אביו במשך כל ימי חייו. הם התפללו יחד כל ימי חייהם, לא רק בתימן אלא אף לאחר עלייתם לארץ ישראל גרו בשכנות והתפללו יחד.

מארי חיים צאלח – על חלקם אמר שלמדו יחד אצל מארי חיים צאלח ועל חלקם אמר שלמדו לפניו או לאחריו. אז סיפרתי למארי חיים לוי שכולם העידו בפניי במפורש שמארי חיים צאלח לא לימד כך, ואף הוספתי שכן הדגיש חברו הקרוב מארי עזרי. מארי חיים לוי אמר לי מיד, אם כולם אמרו כך, הם יודעים מה שהם אומרים, ובוודאי שמארי עזרי צאלח נאמן להעיד על גרסאות אביו יותר מכל אחד אחר. ומיד הוסיף מארי חיים לוי ואמר לי שכעת ברור לו שמארי חיים צאלח לימד להניח את השווא השני כמו שמעידים שאר חבריו, אלא שכנראה כשהוא (=מארי חיים לוי) ראה את דברי 'חלק הדקדוק' הרגיל את עצמו להניע את השווא השני כדבריו, וזו הסיבה שהוא מניע את השווא השני רק במגילת רות ולא בשאר הפסוקים, אע"פ שברור שמהרי"ץ אמר את דבריו ככלל קבוע בכל המילים הדומות לה.¹⁶ מאז דיברתי עם מארי חיים לוי על הנושא כמה פעמים בנוכחות אישים שונים (שהבאתי אתי במיוחד), ותמיד אמר שמארי חיים צאלח לא לימד להניע את השווא השני.

אם כן נוכל להסיק בוודאות כי מארי חיים צאלח לא לימד להניע את השווא השני כשיטת מהרי"ץ, והעדויות שמעידים בשם מארי חיים לוי אינה נכונה. ויש ללמד עליהם זכות שכנראה נמשך להם זה ממה ששמעו את מארי חיים לוי קורא כך במגילת רות, או שאמר להם שכך הוא קורא במגילת רות, והם הסיקו שכך שיטתו גם בשאר הפסוקים. ומכאן מודעה רבה שבשום פנים ואופן אי אפשר להסתמך על מסרן אחד או שניים בקביעת מסורות ומנהגים מחודשים. חובה עלינו לבדוק היטב כל פרט עם כמה שיותר מסרנים, לעשות הצלבות שונות, ולאחר מכן לבדוק שוב את דעת המיעוט. רק כך נוכל להגיע לחקר האמת.

יש לציין שגם ידידי הרב יואב פנחס הלוי שהסתמך על דברי הרב איתמר חיים כהן¹⁷ כתב במבוא ל'תורה קדומה'¹⁸ בזו הלשון: **"ושמעתי שמרי חיים צאלח ז"ל ממתפללי בית צאלח בצנעא שהיה מלמד זרדקי שם והעמיד תלמידים הרבה, היה מלמד את תלמידיו להניע השוא כדעת מהרי"ץ".** אולם לאחר שגיליתי את אוזנו שעדות זו אינה נכונה, הודה לדבריי ואמר שבע"ה ימחק שמועה זאת מהמהדורה הבאה, ומודים דרבנן היינו שבחיהו.

אדם בן נון

¹⁶ כמו שכתבתי לעיל, הערה 12. כאן המקום להעיר שפעמים מהרי"ץ העיר על ניקוד תיבה מסוימת, ומעיון בתיגאן (או בדבריו שנכתבו במקום אחר) עולה באופן ברור ששיטתו לקרוא כך גם במילים נוספות שעליהן לא העיר. לא פעם ראיתי שמיעוט מהבלדי שקראו כמו מהרי"ץ קראו כך רק במילה שעליה העיר מהרי"ץ ולא בשאר המילים. הרי לנו ברור שגרסתם לא באה במסורת דור אחר דור על פי התיגאן העתיקים אלא גרסתם נובעת מתוך יישור קו' עם מהרי"ץ לפי הבנתם ובמקומות שהעיר בלבד. וכמו שהערתי על זה בקצרה בספר שלוש מגילות – מאור חיים, בני-ברק תשע"ד, עמ' קנא, הערה א. שם העיר מהרי"ץ על תיבת ענן רע (קהלת א, יג) שהיו"ד בפתח ומעיון בתיגאן ברור שגם בשאר ההיקרויות (קהלת ד, ח; ה, יג) היו"ד בפתח ואין לחלק ביניהן. הלכה למעשה, חלק מהבלדי קוראים את שלוש המילים בקמץ וכמו שכתב הרב צובירי ב'מסורת מדויקת', וחלק מהבלדי קראו ענן רע בפתח תחת היו"ד כמהרי"ץ אך רק במקום שהעיר (קהלת א, יג) ובשאר ההיקרויות קראו ענן רע בקמץ כמנהג השגור.

¹⁷ בעל השמועה, הרב איתמר חיים כהן, לא הוזכר בדברי הרב יואב פנחס הלוי ב'תורה קדומה', אולם הוא המקור לשמועה זאת כמו שכתב לי במפורש הרב יואב פנחס הלוי באחת מהתכתובותיינו.

¹⁸ כללי הקריאה במקרא, סעיף יט. דברים אלו מופיעים במהדורת תשס"ה שלפניי ואינם מופיעים במהדורות הראשונות של 'תורה קדומה'.